

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مدرسة عالی امام خمینی (ره)
پایان‌نامه کارشناسی ارشد
گروه علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی مبانی، اصول، روش‌ها و
گرایش‌های تفسیری نسفی در
«مدارك التنزیل و حقایق
التأویل»

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین آقای دکتر محمدعلی رضایی
اصفهان‌ای (دام عزّه)

استاد مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین آقای دکتر سید رضا
مؤدب (دام عزّه)

دانش‌پژوه:

خیرالله فیض‌الله اف

مهرماه ۱۳۸۶

مرکز
جهانی علوم
اسلامی مسئول عقایدی
که نویسنده در این پایان‌نامه
اظهار کرده است، نمی‌باشد.
استفاده از این اثر با
ذکر منبع بلا مانع
می‌باشد.

ستایش:

حمد و ستایش
خداوندی را که کالبد خاکی و ظلمانی
انسان را به نور عقل و خرد منور گردانید و
توفیق
به پایان رساندن این نوشتار را برایم
ارزانی داشت

سپاس:

سپاسگزارم از همه‌ی اساتیدی که
در طول دوران تحصیل از آنان علم آموختم
و به خصوص جناب حجت الاسلام و المسلمین
آقای دکتر محمد علی رضایی اصفهانی (دام عزه) که
راهنمایی اینجانب را در بهتر ارائه دادن مطالب این
نوشتار
به عهده گرفتند، همچنین جناب حجت الاسلام و
المسلمین آقای دکتر سید رضا مؤدب (دام عزه) که
سمت مشاور را پذیرا شدند؛ از راهنمایی
دلسوزانه و توجهات حکیمانه‌ی آنها
نهایت تشکر را دارم

اهداء:

تقديم به همهی مفسران که در ترویج فرهنگ قرآنی
زحمت کشیدند
و به مادر فداکار و پدر بزرگووارم که در
برداشتن هر گام
علمی و عملی مدیون دعای خیر آنان که رنج
فراق و دوری را به جان خریدند
هستم

فهرست مطالب

۱.....	چکیده
۳.....	طرح تحقیق
۷.....	مقدمه
۹.....	بخش اول: کلیات
۱۰.....	درآمد
۱۰.....	۱. تفسیر
۱۰.....	«تفسیر» در لغت
۱۲.....	جمع‌بندی اقوال لغت‌شناسان:
۱۳.....	واژه‌ی «تفسیر» در قرآن
۱۴.....	تعریف اصطلاحی «تفسیر»
۱۶.....	جمع‌بندی:
۱۷.....	تعریف مختار:
۱۷.....	کاربرد «تفسیر» در تفسیر نسفی
۱۸.....	نتیجه:
۱۹.....	۲. تأویل
۱۹.....	«تأویل» در لغت
۲۰.....	نتیجه:
۲۰.....	موارد کاربرد «تأویل» در قرآن
۲۲.....	«تأویل» در روایات
۲۲.....	۱. مقصود و منظور واقعی متکلم و یا همان معنای حقیقی آیات:
۲۳.....	۲. تأویل به معنای بطن قرآن؛
۲۴.....	۳. مصادیق آیات و «جری و تطبیق»
۲۵.....	«تأویل» در اصطلاح علماء
۲۸.....	جمع‌بندی:
۲۹.....	«تأویل»: مشترک لفظی یا معنوی؟
۲۹.....	«تأویل» در تفسیر نسفی
۳۲.....	۳. مبانی، اصول و قواعد تفسیری
۳۲.....	درآمد

- ۳۲..... مبانی تفسیری
- ۳۲..... تعریف اصطلاحی
- ۳۵..... اصول و قواعد تفسیری
- ۳۵..... ضرورت و فایده
- ۳۶..... تعریف «اصول تفسیری»:
- ۳۸..... تعریف «قواعد تفسیری»:
- ۴۰..... چند مثال برای پی بردن به تفاوت بین اصول و قواعد تفسیری:
- ۴۱..... تفاوت مبانی، اصول و قواعد تفسیری
- ۴۲..... چند تذکر:
- ۴۴..... ۴. روش‌ها، گرایش‌ها و سبک‌ها (أسلوب‌ها)ی تفسیری
- ۴۴..... تاریخچه
- ۴۶..... تعریف «روش تفسیری»:
- ۴۶..... رابطه‌ی روش‌های تفسیری با منابع تفسیری
- ۴۷..... تقسیم روش‌های تفسیری
- ۴۷..... الف) روش‌های تفسیری ناقص:
- ۴۸..... ب) روش تفسیر کامل قرآن:
- ۴۸..... تذکر:
- ۴۸..... تعریف «گرایش تفسیری»:
- ۴۹..... شخصیت مفسر و نقش آن در شکل‌گیری گرایش‌های تفسیری
- ۵۱..... تعریف «سبک تفسیری»:
- ۵۳..... تفاوت روش، گرایش و سبک تفسیری
- ۵۵..... نمودار:
- ۵۶..... ۵. زندگی‌نامه‌ی «ابوالبرکات نسفی»
- ۵۶..... نام، نسب و سال تولد و توفی
- ۵۶..... زادگاه نسفی
- ۵۸..... اساتید:
- ۵۹..... شاگردان:
- ۶۰..... مذهب فقهی نسفی
- ۶۱..... مکتب کلامی - اعتقادی نسفی
- ۶۲..... تألیفات نسفی
- ۶۴..... اقوال دانشمندان راجع به نسفی
- ۶۶..... علت نگارش تفسیر نسفی از زبان خود او
- ۶۶..... بررسی:

- شروح و حاشیه‌ها بر تفسیر نسفی ۶۸
- چاپ‌های جدید تفسیر نسفی ۶۹
- بخش دوم: بررسی تفسیر نسفی ۷۱**
- ۱. مبانی تفسیری نسفی ۷۳**
- برخی از مبانی تفسیری نسفی ۷۳
- قرآن قابل فهم و تفسیر می‌باشد؛ ۷۳
- ظواهر قرآن حجت‌اند؛ ۷۴
- قرآن وحی الهی است؛ ۷۴
- عصمت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) از هر گونه خطا و اشتباه در ابلاغ قرآن به مردم؛ ۷۵
- ارزیابی: ۷۷
- ۲. اصول تفسیری نسفی ۸۰**
- برخی از اصول تفسیری نسفی ۸۰
- جواز تأویل و حمل بر خلاف ظاهر؛ ۸۰
- در نظر گرفتن قواعد ادبیات عرب؛ ۸۱
- وجود بطن در آیات قرآنی و امکان راه‌یابی به آن؛ ۸۳
- پیشنه‌ی بحث: ۸۳
- دلایل روایی بوجود بطن قرآن: ۸۳
- دلیل عقلی و عقلایی: ۸۴
- امکان دست‌یابی به بطون قرآن: ۸۴
- نظرات پیرامون بطن قرآن: ۸۶
- دسته‌بندی نظرات: ۸۸
- ضوابط به دست آوردن بطن قرآن: ۸۸
- نمونه‌هایی از معانی بطنی در تفسیر نسفی ۸۹
- ۳. برخی قواعد تفسیری مورد استفاده‌ی نسفی ۹۳**
- اخذ به عموم لفظ به جای توجه به خصوص مورد؛ ۹۳
- دلالت امر بعد از نهی به اباحه؛ ۹۴
- افاده‌ی عموم به وسیله‌ی نکره‌ای که با وصف عام توصیف شده است؛ ۹۵
- امر غیر صریح دلالت بر وجوب می‌کند؛ ۹۶
- دلالت زیادی لفظ بر زیادی معنا؛ ۹۷
- قاعده‌ی اظهار و اضممار؛ ۹۷
- ۴. بررسی روش‌های تفسیری نسفی ۹۹**

- الف) بررسی روش تفسیر قرآن به قرآن در تفسیر نسفی..... ۹۹
- ۹۹..... اهمیت روش تفسیر قرآن به قرآن
- ۱۰۰..... دلیل عقلایی
- ۱۰۱..... گونه‌های مختلف تفسیر قرآن به قرآن
- ۱۰۳..... چند نمونه کاربردهای تفسیر قرآن به قرآن در تفسیر نسفی
- ۱۰۴..... ➤ ارجاع آیات متشابه به آیات محکم؛
- ۱۰۴..... ➤ تعیین مصداق آیه با کمک از آیات دیگر؛
- ۱۰۵..... ➤ توجه به آیات مشابه در محتوا؛
- ۱۰۶..... ➤ توجه به آیات مشابه در لفظ؛
- ۱۰۷..... ➤ توضیح آیه‌ای به وسیله آیه یا آیات دیگر؛
- ۱۰۸..... ➤ استشهاد به آیات دیگر جهت تأیید مفهوم استفاد از آیه‌ی مورد نظر؛
- ۱۰۸..... ➤ کشف منشأ، علت و حکمت مطلبی از آیه‌ای دیگر؛
- ۱۰۹..... ➤ دستیابی به پرسش استفاد از آیه با کمک از آیات دیگر؛
- ب) بررسی روش روایی در تفسیر نسفی..... ۱۱۰
- ۱۱۱..... معایب و آفات تفسیر روایی
- ۱۱۳..... (۱) روش تفسیر قرآن با روایات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)
- ۱۱۳..... حجیت و منبع بودن سنت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در تفسیر
- ۱۱۴..... کاربردهای مختلف روایات در تفسیر
- ۱۱۵..... شیوه استفاده نسفی از روایات نبوی (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در تفسیر
- ۱۱۷..... چند نمونه از کاربردهای روایات نبوی در تفسیر نسفی
- ۱۱۷..... ➤ شرح و توضیح لغات و کلمات آیه؛
- ۱۱۹..... ➤ تعیین مصداق خاص؛
- ۱۲۰..... ➤ استشهاد به روایت جهت تأیید مفهوم استفاد از آیه؛
- ۱۲۱..... ➤ استفاده از روایات بیان‌گر مفاد آیات؛
- ۱۲۳..... ➤ بیان فضیلت و ثواب قرائت و حفظ آیه یا سوره؛
- ۱۲۵..... وجود برخی روایات ضعیف و جعلی در تفسیر نسفی
- ۱۲۹..... (۲) استفاده از روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) در تفسیر
- ۱۲۹..... ضرورت استفاده از روایات اهل بیت در تفسیر در پرتو حدیث «ثقلین»
- ۱۳۱..... دلالت برخی دیگر احادیث بر مطلب
- ۱۳۴..... دلالت آیه‌ی «تطهیر» و «مس»
- ۱۳۵..... مفهوم «اهل بیت» و تعیین مصداق آن
- ۱۳۶..... نظر ابو البرکات نسفی
- ۱۳۶..... بررسی:
- ۱۳۷..... «اهل بیت» در لسان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)

- دلیل بر اینکه منظور از «اهل بیت» دوازده نفرند ۱۳۹
- نحوه‌ی دلالت احادیث بر مطلوب؛ ۱۴۱
- میزان اهتمام نسفی به روایات اهل بیت (علیه‌السلام) در تفسیر ۱۴۲
- بررسی: ۱۴۴
- سخن آخر ۱۴۶
- ۳) استفاده از سخنان صحابه در تفسیر ۱۴۷
- اهمیت سخنان صحابه در تفسیر قرآن ۱۴۷
- میزان اعتبار موقوفات صحابه در تفسیر ۱۴۹
- اقوال علماء در این باره: ۱۴۹
- حاکم نیشاپوری: ۱۴۹
- نووی ۱۵۰
- سیوطی ۱۵۰
- بدرالدین زرکشی ۱۵۱
- ابن قیم جوزیه ۱۵۱
- ابو حامد محمد غزالی ۱۵۳
- دکتر ذهبی ۱۵۳
- یوسف قرضاوی ۱۵۵
- علامه طباطبایی ۱۵۵
- محمدهادی معرفت ۱۵۶
- محمدعلی رضایی ۱۵۷
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری: ۱۵۷
- نمونه‌هایی از سخنان صحابه در تفسیر نسفی ۱۶۱
- بررسی: ۱۶۴
- ۴) استفاده از سخنان تابعان در تفسیر ۱۶۵
- تابعان و اهمیت سخنانشان در تفسیر ۱۶۵
- ارزش و اعتبار تفاسیر تابعان ۱۶۶
- ابن قیم جوزیه ۱۶۶
- بدرالدین زرکشی ۱۶۶
- ابن تیمیه و ابن کثیر ۱۶۷
- دکتر ذهبی ۱۶۷
- محمدهادی معرفت ۱۶۷
- سید رضا مؤدب ۱۶۸
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری: ۱۶۸
- چند نمونه از سخنان تابعان در تفسیر نسفی ۱۶۹

۱۷۲	بررسی:
۱۷۳	ج) بررسی روش تفسیر عقلی و اجتهادی در تفسیر نسفی
۱۷۳	درآمد
۱۷۴	معنای «عقل» و مقصود از آن در این مبحث
۱۷۴	تعریف روش تفسیر عقلی
۱۷۵	تعریف تفسیر اجتهادی
۱۷۶	کاربردهای عقل در تفسیر و گونه‌های تفسیر اجتهادی
۱۷۷	نحوه‌ی استفاده‌ی نسفی از روش عقلی و اجتهادی در تفسیر
۱۷۷	«عقل» از دیدگاه نسفی
۱۷۸	چند نمونه از استفاده‌ی نسفی از «روش عقلی» در تفسیر
۱۸۰	نمونه‌هایی از استفاده‌ی نسفی از نیروی «اجتهاد» در تفسیر
۱۸۵	۵. بررسی گرایش‌های تفسیری نسفی
۱۸۵	الف: بررسی گرایش کلامی در تفسیر نسفی
۱۸۵	تاریخچه‌ی گرایش کلامی
۱۸۶	ویژگی‌های گرایش کلامی در تفاسیر
۱۸۷	آسیب‌شناسی گرایش کلامی
۱۸۷	نسفی و مکتب کلامی ماتریدیه
۱۸۷	ویژگی‌های کلام ماتریدی:
۱۸۸	بررسی گرایش کلامی نسفی
۱۸۸	۱. صفات خداوند
۱۸۹	نظرات پیرامون صفات خبری
۱۹۲	دیدگاه نسفی پیرامون آیات صفات خبری
۱۹۳	بررسی تفسیر نسفی پیرامون آیات صفات خبری
۱۹۹	ارزیابی:
۲۰۰	صفت «رؤیت»
۲۰۰	محل نزاع در مسأله رؤیت خداوند
۲۰۰	دیدگاه‌ها در مورد «رؤیت حسنی خداوند»
۲۰۲	نسفی و مسأله رؤیت
۲۰۲	آیه ۵۵ سوره بقره
۲۰۳	بررسی
۲۰۶	آیه ۱۵۳ سوره نساء
۲۰۷	بررسی
۲۰۸	آیه ۱۰۳ سوره انعام

- ۲۱۰..... بررسی
- آیه ۱۴۳ سوره اعراف ۲۱۵
- ۲۱۷..... بررسی
- آیه ۲۳ سوره قیامت ۲۲۱
- بررسی: ۲۲۲
۲. اختیار انسان و رابطه آن با اراده و مشیت الهی ۲۲۵
- دیدگاهها ۲۲۶
- دیدگاه نسفی در مسأله «اختیار انسان و رابطه آن با خالقیت و مشیت الهی» ۲۲۹
- بررسی ۲۳۳
- ب. گرایش فقهی در تفسیر نسفی ۲۳۷**
- درآمد ۲۳۷**
- ویژگی‌های گرایش فقهی در تفاسیر ۲۳۸
- آسیب‌شناسی گرایش فقهی ۲۳۸
- بررسی گرایش فقهی در تفسیر نسفی ۲۳۹
۱. مبحث وضوء ۲۳۹
- الف) مقدار مسح سر ۲۳۹
- ب) مکان و موضع مسح سر ۲۴۶
- ج) مقدار مسح: آیا مسئای مسح کافی است؟ ۲۴۷
- د) شستن پا یا مسح آن؟ ۲۴۸
۲. اشهاد در رجوع و جدایی: وجوب یا استحباب؟ ۲۵۹
۳. تعمیم عده زن مطلقه به فرض فوت شوهر ۲۶۰
۴. مراد از «الصلوه» و معنای «إلا عابری سبیل» ۲۶۳
- ج: گرایش ادبی در تفسیر نسفی ۲۶۶**
- درآمد ۲۶۶**
- مقصود از ادبیات عرب ۲۶۶
۱. علم لغت و اهمیت آن در تفسیر قرآن ۲۶۸
- کاربردهای علم لغت در تفسیر ۲۶۹
- چند نمونه از نحوه‌ی استفاده‌ی نسفی از علم لغت در تفسیر ۲۶۹
- بررسی: ۲۷۲
۲. علم صرف و نیاز به آن در تفسیر ۲۷۲
- کاربردهای علم صرف در تفسیر قرآن ۲۷۳
- چند نمونه از کاربردهای علم صرف در تفسیر نسفی ۲۷۳
۳. علم نحو و ضرورت آن در تفسیر ۲۷۵

۲۷۵.....	کاربردهای علم نحو در تفسیر.....
۲۷۶.....	چند نمونه از کاربردهای علم نحو در تفسیر نسفی.....
۲۷۷.....	بررسی:.....
۲۷۷.....	۴ و ۵. علم معانی و بیان و اهمیت آن دو در تفسیر.....
۲۷۹.....	کاربردهای علم معانی و بیان در تفسیر.....
۲۷۹.....	چند نمونه از کاربردهای علم معانی و بیان در تفسیر نسفی.....
۲۸۱.....	بررسی:.....
۲۸۳.....	د: بررسی گرایش علمی در تفسیر نسفی.....
۲۸۳.....	مقدمه.....
۲۸۳.....	پیشینه‌ی تفسیر علمی.....
۲۸۴.....	تفسیر علمی در قرون اخیر.....
۲۸۴.....	ادوار تفسیر علمی.....
۲۸۵.....	منظور از «علم».....
۲۸۶.....	کاربردهای مختلف تفسیر علمی.....
۲۸۸.....	تفسیر علمی: روش یا گرایش؟.....
۲۹۰.....	چند نمونه از تفسیر علمی نسفی.....
۲۹۰.....	➤ مسطح یا کروی بودن زمین.....
۲۹۰.....	➤ آفرینش زمین قبل از خلقت آسمان‌ها.....
۲۹۱.....	➤ تقدم خلقت عرش و آب بر خلقت آسمان‌ها.....
۲۹۱.....	➤ روان شدن خورشید به سوی قرارگاهش.....
۲۹۴.....	➤ خلقت حوا.....
۲۹۶.....	➤ روان‌شناسی حس* زیباشناسی.....
۲۹۷.....	➤ روان‌شناسی «تکلیف».....
۲۹۸.....	➤ نقصان عقل زن.....
۳۱۱.....	۶. سبک تفسیری نسفی.....
۳۱۴.....	ملحقات:.....
۳۱۳.....	منابع و مأخذ.....

چکیده

در این نوشتار تفسیر «مدارک التنزیل و حقایق التأویل» تألیف ابو البرکات نسفی - در دو بخش - مورد بررسی قرار گرفته است:

• در بخش نخست - قبل از پرداختن به اصل موضوع - کلیاتی راجع به اصطلاحات زیر بیان شده است:

➤ «تفسیر»: علمی است راجع به پرده‌برداری از ابهامات موجود در الفاظ یا جمله‌های قرآن جهت بیان مراد و مقصود خداوند (یعنی بیان مفاد استعمالی آیات قرآن) به شکل نوشتاری یا گفتمان، همراه با ذکر دلیل مقطوع و مقبول، و با رعایت کامل دستور زبان و ادبیات عرب و پایبند بودن به اصول عقلایی محاوره.

➤ «تأویل»: در قرآن و احادیث و اقوال علماء به معانی متعددی به کار رفته است که همه‌ی آن معانی از مصادیق عامی است که در هر یک از آن موارد، تأویل به حسب قرینه، در مصداقی از آن مصادیق استعمال شده است و آن معنای عام عبارت است از: «چیزی که شیئی (اعم از سخن و غیر سخن) به آن باز می‌گردد.

➤ «مبانی تفسیری»: عبارتند از قضایا، گزاره‌ها، یافته‌ها، پیش‌فرضها و اعتقادات درون‌دینی یا برون‌دینی که در مورد قرآن ارائه می‌شوند و در حوزه‌ی تفسیر قرآن از عناصر اساسی و دخیل آن به حساب می‌آیند.

➤ «اصول تفسیری»: مجموعه‌ای از دستورالعمل‌های کلی که برای پی بردن فهم واقعی یا قریب به واقع از واژه‌ها و ترکیب‌های قرآنی، مفسّر به آن تمسک می‌کند.

➤ «قواعد تفسیری»: راه‌کارها و راهنمودهای کلی، که هنگام بروز تعارض و بر سر دو راهی قرار گرفتن در نتیجه‌گیریهای تفسیری و یا در موقعیت‌های خاص تفسیری دیگر، مورد عمل قرار می‌گیرند و در انتخاب، تعیین و یا ترجیح مطالب به مفسّر کمک می‌کنند.

- «روش تفسیری»: عبارت است از راه و روش روشن و شیوه منظمی که مفسر برای کشف و تبیین معانی آیات قرآنی، آن را به کار می‌گیرد.
 - «گرایش تفسیری»: عبارت است از ممیزات، خصائص فکری، دغدغه‌ها و جهت‌گیری‌های مفسر که در تعامل با شرایط و مسایل عصر خود، در ذهن او شکل می‌گیرند و سبب سمت و سو یافتن تفسیر قرآن می‌شوند.
 - «سبک (= اسلوب) تفسیری»: عبارت است از نحوه‌ی بیان و تنظیم مطالب تفسیری توسط مفسر، بر اساس مخاطب‌شناسی و ذوق و علاقه شخصی
 - همچنین در این بخش، زندگی‌نامه‌ی نسفی همراه با تألیفات او بیان گردیده و آشنایی اجمالی با تفسیرش نیز انجام گرفته است.
- در بخش دوم، مبانی و اصول و قواعد تفسیری و نیز روش‌ها، گرایش‌ها و سبک‌های تفسیری نسفی مورد بررسی قرار گرفته است:
- نسفی به عنوان یک مفسر قرآن و محقق پایبند به اصول اسلام، به مهم‌ترین مبانی تفسیری قرآن توجه داشته است، که برخی از آن عبارتند از: قرآن قابل فهم و تفسیر می‌باشد؛ قرآن وحی الهی است؛ عصمت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) از هر گونه خطا و اشتباه در ابلاغ قرآن به مردم.
 - برخی از اصول تفسیری مورد استفاده‌ی نسفی عبارتند از: جواز تأویل و حمل بر خلاف ظاهر؛ در نظر گرفتن قواعد ادبیات عرب؛ وجود بطن در آیات قرآنی و امکان راه‌یابی به آن.
 - از جمله قواعدی که نسفی از آنها در تفسیر آیات استفاده کرده است عبارتند از: اخذ به عموم لفظ به جای توجه به خصوص مورد؛ دلالت امر بعد از نهی به اباحه؛ افاده‌ی عموم به وسیله‌ی نکره‌ای که با وصف عام توصیف شده است.
 - نسفی از روش تفسیر قرآن به قرآن، روش روایی - که شامل تفسیر قرآن به وسیله‌ی روایات پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) و سخنان صحابه و تابعان و اتباع آنان می‌باشد - روش عقلی اجتهادی در تفسیرش استفاده کرده است.
 - گرایش‌های تفسیری او عبارتند از: گرایش کلامی، گرایش فقهی، گرایش ادبی و گرایش علمی.
 - سبک بیانی در تفسیر نسفی را می‌توان در موارد زیر ترسیم نمود:
- تفسیر ترتیبی به معنای تفسیر بر اساس نزول و نقطه‌ی مقابل تفسیر موضوعی؛ تفسیر کامل؛ تفسیر متوسط؛ تفسیر جامع؛ تفسیر مزجی؛ تفسیر منثور؛ تفسیر برای خواص.

طرح تحقیق

تعریف موضوع:

عنوان پایان‌نامه‌ی حاضر عبارت است از: «بررسی مبانی، اصول، قواعد، روش‌ها، گرایش‌ها و سبک (اسلوب)‌های تفسیری نسفی در "مدارک التنزیل و حقایق التأویل"». تفسیر «مدارک التنزیل و حقایق التأویل» نوشته‌ی عبدالله بن احمد بن محمود نسفی ملقب به «حافظ الدین» و مکئی به «ابوالبرکات»، زاهد و صالح و مجتهد مذهب حنفی در ماوراءالنهر می‌باشد، که به «تفسیر نسفی» اشتها دارد. این تفسیر یکی از کتب معتبر در حوزه‌ی تفسیری اهل سنت و به خصوص پیروان مکتب کلامی ماتریدی به حساب می‌آید. برای اهمیت این تفسیر همین بس است که بدانیم دانشمندان برای آن شرح و تعلیقه‌ها نوشته و به تلخیص آن نیز پرداخته‌اند. تفسیر نسفی نسبتاً تفسیر جامعی به حساب می‌آید که مؤلف در آن مهم‌ترین مبانی و اصول و نیز قواعد مختلف تفسیری را به کار برده و از روش‌هایی نظیر روش تفسیر قرآن به قرآن، روایی، اجتهادی - عقلی و علمی استفاده کرده است. از لحاظ گرایش نیز مباحث فقهی، کلامی و ادبی در آن فراوان مطرح گردیده است و از جهت سبکی (اسلوبی) تفسیری است ترتیبی، کامل، متوسط، منثور و مزجی.

ضرورت تحقیق:

آنچه به طور کلی بر ضرورت تحقیق پیرامون تفاسیر نوشته شده می‌افزاید امور زیر است:

۱. زبان خاص قرآن کریم؛ این امر سبب شده تا فهم و برداشت‌ها متفاوت گردد و در نتیجه کشف مراد واقعی برخی آیات قرآنی از بین این همه نظرات متعدد و مختلف، با مشکل مواجه شود.
۲. ویژگی‌های مفسر؛ که منظور از آن عبارت است: ذوق سلیقه، روحیات، تعلقات ذهنی، پیش‌فرض‌ها اعم از درون‌دینی و برون‌دینی، دغدغه‌های عصری که فضای ذهنی مفسر را اشغال می‌کند و

۳. به دست آوردن شیوه‌ی صحیح تفسیر قرآن کریم؛ بررسی تفاسیر موجود، این امکانیت را فراهم می‌کند که از بین مبانی و روش‌های به کار گرفته شده در آنها، به شیوه‌ی صحیح تفسیر دست یابیم.

۴. تولید علم و نوآوری در حوزه‌ی تفسیر قرآن.

وقتی امور بالا را با هم و در یک مجموعه‌ی متحد در نظر می‌گیریم به ضرورت تحقیق پیرامون تفاسیر نوشته شده پی می‌بریم. اما چون بررسی و تحقیق همه‌ی تفاسیر نوشته شده از عهده‌ی فرد خارج است، لذا بر آن شدیم تا تفسیر نسفی را به خاطر ویژگی‌هایی که دارد و نیز به خاطر اقتضای نیازهای منطقه‌ای، از لحاظ مبانی و روش‌ها و به طور کلی شیوه‌های تفسیری مورد بحث و بررسی قرار بدهیم.

سوال اصلی تحقیق:

سوال اصلی‌ای که در این زمینه مطرح می‌شود عبارت است از اینکه:
ابوالبرکات نسفی تا چه اندازه از مبانی، اصول، قواعد، روش‌ها، گرایش‌ها و سبک‌های تفسیری بهره جسته و تا چه حد از عهده‌ی تفسیر روش‌مند و صحیح برآمده است؟

سوال‌های فرعی تحقیق:

- ۱- چه دغدغه‌هایی پیش‌روی مؤلف (نسفی) قرار داشته که باعث به وجود آمدن روش‌ها، گرایش‌ها و سبک‌های خاص تفسیری او شده است؟
- ۲- آیا می‌توان گفت روحيات، تعلقات ذهنی و پیش‌فرض‌های نسفی بی‌دخیل در تدوین تفسیرش بود است؟
- ۳- آیا تعصبات مذهبی و کلامی سبب شده تا آیات را بر وفق خواست خویش تأویل کند و بی‌جهت بر سایر مذاهب مخالف تاخت و تاز نماید؟

سابقه‌ی انجام تحقیق:

با اینکه در مورد برخی تفاسیر، اعم از تفاسیر شیعه و سنی تحقیقات ارزشمندی از سوی محققان و قرآن‌پژوهان فریقین انجام گرفته است، اما تا جایی که راقم این سطور خبر دارد، به جز تحقیقات ناقص که آن هم در لابلای کتب آشنایی با تفاسیر آمده است، هیچ تألیفی به این موضوع اختصاص

نیافته است. البته در سالهای اخیر (۱۹۹۰ میلادی) رساله‌ی ماجستری تحت عنوان «النفی و منهجه فی التفسیر» توسط شخصی به نام أمیمه بدرالدین تدوین یافته است.^۱ از آنجا که در این پایان‌نامه روش‌ها و گرایش‌ها و مبانی و اصول تفسیری نسفی و مهم‌ترین آرای تفسیری و احیاناً غیر تفسیری او مورد بررسی قرار گرفته است، به نظر نگارنده کاری است تازه و در خور اهمیت و توجه.

فرضیه‌های تحقیق:

- ۱- نسفی در تفسیر «مدارک التنزیل و حقایق التأویل» از روش تفسیر قرآن به قرآن زیاد استفاده کرده است.
- ۲- نسفی از روش تفسیر قرآن به روایات نیز استفاده کرده و بر خلاف برخی از مفسران اهل سنت، روایاتی را از بعضی امامان اهل بیت (ع) نقل نموده است.
- ۳- نسفی از نظر اعتقادی ماتریدی است، لذا گرایش کلامی تفسیرش روی این مکتب می‌چرخد.
- ۴- در مواردی، هنگام تفسیر آیات اعتقادی تعصب به خرج داده و نظرش را بر آیات تحمیل کرده است.
- ۵- از لحاظ گرایشی، جنبه‌ی فقهی و اعتقادی تفسیر نسفی بر جنبه‌های دیگر تفوق دارد.
- ۶- نسفی در مواردی به اسرائیلیات تمسک جسته است.
- ۷- نسفی در موارد زیادی آیاتی را که به ظاهر با حکم عقل ناسازگار است، تأویل کرده است.

اهداف تحقیق:

- ۱- کشف روش، گرایش و سبک تفسیری نسفی در مدارک التنزیل همراه با بررسی و ارزیابی.
- ۲- استخراج مبانی، اصول و قواعد تفسیری به کار رفته در تفسیر نسفی همراه با بررسی و ارزیابی.
- ۳- آشنایی با مهم‌ترین آراء و نظریات تفسیری و احیاناً غیر تفسیری نسفی و مقایسه و تطبیق آن با نظریات مشابه برخی دانشمندان شیعی.

روش انجام تحقیق:

- ۱- این تحقیق کاملاً کتابخانه‌ای است نه میدانی؛
- ۲- سعی شده حتی‌الامکان از منابع و مراجع دست اول استفاده شود؛

^۱ چکیده‌ی این رساله‌ی ماجستری را می‌توان در برخی پایگاه‌های اینترنتی مشاهده کرد.

- ۳- سعی شده تحقیق به صورت تطبیقی و مقارنه‌ای بین نظرات تفسیری و احیاناً غیر تفسیری مؤلف و برخی صاحب‌نظران اعم از شیعه و سنی، انجام بگیرد؛
- ۴- بعد از ذکر نظریات تفسیری نسفی، سعی شده تا آن نظریات مورد نقد و بررسی قرار بگیرد.

نوآوری‌های تحقیق:

- ۱- در مورد برخی مطالب مقدماتی مانند «اصول و قواعد تفسیری» مباحثی چون تفاوت اصول و قواعد تفسیری و نمونه مثالها برای آن دو و... مطرح شده است که این امر به نوبه‌ی خود سبب گردیده تا هنگام بررسی دیدگاه‌های نسفی، دقت بیشتر انجام بگیرد.
- ۲- مهم‌ترین مبانی، اصول، قواعد، روش‌ها، گرایش‌ها و سبک (اسلوب) تفسیری نسفی کشف و استخراج گردیده و مورد نقد بررسی قرار گرفته است.
- ۳- مهم‌ترین آراء و نظریات تفسیری و غیر تفسیری نسفی با نظریات برخی دانشمندان شیعه و سنی مقایسه گردیده و در نهایت ارزیابی شده است.

قلمرو تحقیق:

قلمرو تحقیق از لحاظ موضوعی: بررسی مبانی، اصول، قواعد، روش‌ها، گرایش‌ها و سبک (اسلوب)‌های تفسیری نسفی در "مدارک التنزیل و حقایق التأویل". ضمناً مقایسه و تطبیق مهم‌ترین آراء و نظریات تفسیری (و احیاناً غیر تفسیری نسفی) با نظریات برخی علماء و مفسران نیز انجام گرفته است.

قلمرو تحقیق از لحاظ مکانی: این تحقیق در جمهوری اسلامی ایران و در شهر مقدس قم تدوین یافته است.

قلمرو تحقیق از لحاظ زمانی: مدت تدوین این پایان‌نامه یک ترم تحصیلی می‌باشد، که از ترم دوم سال تحصیلی ۱۳۸۵ - ۱۳۸۶ ه.ش. تدوین آن شروع شد و به خاطر بروز برخی مسائل، با دو ماه تأخیر در اواسط مهرماه سال ۱۳۸۶ ه.ش. به پایان رسید.

مقدمه

اگر به قرآن مجید مراجعه کنیم، با دقت در مطالب آن در می‌یابیم که قرآن ویژگی مخصوص به خود و زبان خاص خود را دارد که همواره ضرورت تفسیر را در هر عصر و زمانی ایجاب می‌کند. لذا می‌بینیم از همان ابتدای گسترش و نفوذ اسلام و در طول قرون و اعصار، دانشمندان، محققان و متفکران بزرگ دست به تفسیر برده و هر کدام با روش و گرایش و مبانی خاص خود، به تبیین و تفسیر معانی آیات قرآن پرداخته‌اند. نتیجه این کار به بار نشستن هزاران تفسیر شده به طوری که می‌توان گفت هیچ کتابی به اندازه قرآن کریم مورد شرح و توضیح و تفسیر قرار نگرفته است. سر مطلب در این است، که کتاب مزبور از طرفی به حکم الهی بودنش دارای معانی، بطون و وجوه گوناگونی می‌باشد و از سوی دیگر، با مخاطبین مختلف و متفاوتی مواجه است، که در هر عصر و زمانی با توجه به نیازها و مقتضیات آن و با در نظر گرفتن ذوق و سلیقه و توان علمی خود، به سراغ این مائده‌ی آسمانی رفته‌اند. از این رو، مفسران قرآن کریم در طول هزار و چهارصد سال، از جنبه‌های گوناگون در این کتاب الهی تفکر و تأمل کرده و هر کدام، آن را از زاویه‌ای و دیدگاهی و با معلومات و یافته‌هایی از پیش، مورد مطالعه قرار داده‌اند، به گونه‌ای که تفاسیر هر کدام با دیگری مختلف و برداشتها از یکدیگر متفاوت و جهت‌ها، روش‌ها، گرایش‌ها و سبک‌ها از هم متمایز گشته‌اند.

از جهتی دیگر، به همان اندازه که دستیابی به مفاد صحیح آیات قرآن و مراد واقعی خداوند در سعادت انسان نقش‌آفرین است، انحراف آگاهانه و یا ناآگاهانه در این مسیر، خطرناک بوده و تأثیرات منفی را به دنبال خود دارد. لذا باید گفت به تبع عظمت و بزرگی قرآن و تفسیر، آگاهی از مراد اصلی خداوند از آیات و تعیین معنای صحیح آن از بین آرای تفسیری متوقف به انتخاب و پیمودن روش صحیح است؛ زیرا به دلیل ورود برخی مطالب نادرست به متون تفسیری، نمی‌توان به همه آنچه که در آنها مطرح گردیده است، اعتماد کرد. برای داوری در مورد این تفاسیر و بهره‌گیری از آنها باید روشها، گرایشها و مبانی و اصول به کار گرفته شده در هر یک از آنها را شناخت و درستی و نادرستی هر کدام را مورد ارزیابی قرار داد. به عبارتی دیگر، پیمودن روش صحیح تفسیر موضوعیت دارد. بنابر این، بحث از «روشها، گرایشها، مبانی و اصول تفسیری قرآن» یک امر کلیدی است و از

اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و شناخت و آگاهی نسبت به آن برای هر مفسری لازم. و اصولاً تنها در گرو چنین کاری است که آفرینش تفاسیر روشمند، روزآمد و کاملتر میسر می‌شود.

البته تتبع کامل و بررسی جامع هر یک از تفاسیر نوشته شده - که گفته می‌شود چیزی حدود سه هزار عدد است^۱ - کاری است مشکل و در بعضی احيان ناممکن،^۲ ولی از باب «به قدر تشنگی باید چشید» می‌توان اهم و اشهر آن را مورد ارزیابی قرار داد.

در نوشتار حاضر سعی شده است تا با ارزیابی یکی از تفاسیر به نام «مدارک التنزیل و حقائق التأویل» نوشته ابوالبرکات نسفی، در این مسیر طولانی گامی برداشته شود.

^۱ ر.ک: خرمشاهی، بهاء‌الدین، «قرآن‌شناخت»، انتشارات: طرح نو، ایران-تهران، نوبت چاپ: پنجم، سال نشر: ۱۳۷۹ه.ش، ص: ۱۳۴.

^۲ چون بعضی از این تفاسیر به شکل مخطوط و به طور ملاحظه‌کارانه در بعضی کتابخانه‌های بزرگ جهان نگهداری می‌شوند و کسی حق دستیابی به آن را ندارد.